PAPP FERENC
Budapest, az MTA Nyelvtudományi Intézete

A MAGYAR FŐNÉV ESETRAGOS ALAKJAINAK AUTOMATIKUS SZINTÉZISÉRŐL*

O. Az alábbiakban megismertetem az olvasót azokkal a legfontosabb nyelvi tényekkel, amelyek a címben foglalt feladat megoldásához kellenek. Pontosabban: ezeket a tényeket minden egyes magyar anyanyelvű olvasó jól, "von Haus aus" ismeri: csupán e tények pontos-szigorú számbavétele, algoritmikus rendbe rakása szükségeltetik, épp az automatikus, tehát esetenkénti (ad hoc) beavatkozást nem igénylő szintézis céljából. Az alábbiakra (a gyakorlatban) alig lesz szükség, legfeljebb gépi fordítás, kivonatolás stb. magyar kimeneténél kellenének, egyebek mellett, az automatikus szintézis adatai és szabályai. Itt a gép azért kell, hogy rajta ellenőrizzük ismereteinket: vajon valóban mindent tudunk-e a magyar morfológia e fejezetéből? Hiszen a gép ilyen szempontból könyörtelen, nincs nyelvérzéke: ha valamit nem vagy nem a kellő módon közöltünk vele, akkor persze rossz alakokat fog kiadni.

1. Az első, amit létre kell hoznunk, a magyar betűk -- nevezzük őket a továbbiakban karaktereknek (ezzel e szavunk új jelentést kap, angol szemantikai kölcsönzés). Így elkerültük a magyar *betű* szó kétértelműségét: míg a köznyelvben durván szólva egy-egy "leütést" jelöl (tehát ott a *csók* szó négybetűs), addig a helyesírási szakirodalomban a betű egy fonéma jele (a *csók* tehát hárombetűs). Látnunk kell, hogy a latin alapkarakterek az angolban annak hieroglifikus írásrendszere miatt elegendők, vö. a *read* karaktersor (string) különféle olvasataival, a *blood--foot* stringek *oo* szakaszának fonémamegfelelésével, az *enough* string fantasztikus fonémamegfelelésével stb. Úgyhogy nem olyan biztos, hogy az angol írásbeliség oly ideális, amilyennek tisztán számítógépes szempontból első pillantásra látszanék -- nem minden fenékig számítógép.

Az alapkaraktereken kívül tehát létre kell hoznunk az ékezeteseket. A többjegyű (egyenként több karakterből álló: *cs, dzs, ddzs*) betűk azért visszatérnek. Közülük célszerű csak a kétjegyűekkel számolni, a három- és négyjegyűeket kivé-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság Heves megyei csoportjának felolvasóülésén 1991. április 16-án.

telként félretenni, külön listán tárolni. A kétjegyű elemeket valamiképpen kezelnünk kell, éreztetve a géppel is egységüket: kétlépéses ciklusban dolgozzuk fel őket egy olyan egyszerűbb programozó nyelvben, mint a basic, s így, páronként hasonlítjuk össze a feldolgozandó szó karakterpárjaival; külön deklaráljuk őket a fejlettebb nyelvekben.

Az itt tárgyalandó feladathoz a betűrendbe állítás nem szükségeltetik. Az ékezetes betűket és a kétjegyűeket inkább saját céljainknak megfelelően fogjuk sorba rakni. Így például az ékezeteseket (melyek nálunk szerencsés módon csak egyes magánhangzó fonémák jelölésére fordulnak elő -- vö. pl. a csehvel, ahonnan vétettek: *e, c, s,* stb.) úgy helyezzük el, hogy előbb álljanak a mélyeket jelölők: *a, á, o, ó* stb., majd a magasak, végül a labiális magasak -- könnyen belátható, mely okból. Így a „sima", egylépéses összehasonlítgatás során mindjárt az fogja elárulni, milyen jellegű magánhangzó van az elemzett szóban, hogy a minta hanyadik magánhangzó elemével sikerült azonosítani: ha az 1--6. valamelyikével, akkor mély, ha magasabb sorszámúval -- akkor magas vagy semleges, és így tovább.

2. További információk, melyekre szükségünk van a szintéziskor:

a/ A fentiekben érintett csoportosítgatások során kiderül egy az ott érintetthez képest sokkal egyszerűbb dolog: vajon magánhangzóra végződik-e egyáltalán a kérdéses szó? Erre az információra szükségünk lesz a superessivus megfelelő allomorfjának kiválasztásához. Itt kell elintéznünk a *brandy, guillotine*-féle kivételeket: az előző magánhangzóra végződik, az utóbbi nem, a látszat (a /szóvégi/ karakter) ellenére. (Az *y* betűt persze felsorolhattuk volna a magánhangzók között. Akkor a *gentamycin* illeszkedési osztályát tekintve nem lett volna kivétel: az *y* nem semleges karakter, mint édestestvére, az *i*. Ám ez az eljárás valószínűleg mégis több bajjal járt volna, mint haszonnal.) És így tovább, alább még látunk példát ennek az információnak a felhasználására.

b/ **Mely illeszkedési osztályhoz tartozik?** Míg a hangrendet mechanikusan, az illeszkedési osztályt csak egyedi elemzés után nyerjük általános esetben: mély, magas, ingadozó. (Mi a szintézis során csak az első kettőt vettük figyelembe: az ingadozók vagy az első, vagy a második osztályba sorolódtak.)

Mi több: az illeszkedés (i osztály) megállapításakor figyelembe kellett vennünk az ÉrtSz. (elektromechanikus) gépi feldolgozásának eredményeit is. A *híd*-tól a már említett *brandy*-n át az *empire*-ig épp e feldolgozás alapján tudtuk egyrészt az illeszkedés szabályát gazdaságosan megállapítani, másrészt egy jó kivétellistát összeállítani.

További kérdéseink a ragra vonatkoztak:

c/ **Nyújtja-e a rag a nominativusi alakot?** A nem nyújtók voltak kevesebben: *-képpen, -kor, -ként*. De egyáltalán: mely nominativusi végződést nyújt a ragok többsége? Az *o*-t is (*eszpresszo--eszpresszóban, allegro--allegróval* -- vagy már az alapalak is hosszú *ó*-val?)?

d/ **Hány alakú a rag?**

Egyalakúak; *-ként, -kor, -ért, -ig*. Ahogy ezen esetek valamelyikének a képzését kapta feladatul a gép, azonnal, az illeszkedés vizsgálata nélkül alkotja ezen alakokat.

Kétalakúak: *-ban/-ben, -ból/-ből...*

Háromalakú: *-hoz/-hez/-höz*. Itt használjuk fel azt az ismeretünket, hogy míg a veláris-palatális illeszkedés a tő született s megfoszthatatlan sajátja (*indíték-kom*, mert az *indít* fiktív töve mély illeszkedésű), addig a palatálisok között a labiális-illabiális illeszkedés az alakgenerálás sajátja: *földön*, de *földemen*: a kétfajta illeszkedést tehát másutt s másutt végeztük el a programban.

Egész sajátos kérdéseket vetett fel a két *v*-s ragunk, az instr-é és a factivu-é: (i) magánhangzóra végződik-e a tő? *(almával, epével)*, /ii/ két- vagy háromjegyű betűre végződik-e: *gennyé, lánnyá*, /iii/ x-re végződik-e? *(bóraxszal, főnixszé)*.

3. A fentiek során többször utaltunk rá, hogy ezeket a nyelvi ismereteket kellett megfelelően felfűznünk egy algoritmusra, s akkor megkaptuk: *ember*+dat = EMBERNEK, *indíték*+delativus = INDÍTÉKRÓL, *gentamicin*+causalis = GENTAMICINÉRT, és így tovább.